

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆ՝

1815-1890

Մ. ԷՄԻՆ Նոր-Զուղայի մէջ ծնաւ 1815 նոյեմբերի 25ին⁹։ Հարուստ՝ բայց իրենց ինչքէն կողոպտուած ընտանիքի զաւակ, ինչպէս առ հասարակ ամբողջ Զուղայեցոց համար

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆ

կարելի էր ըսել, կէս դար առաջ անգուլթ պատերազմի և աւարառութեանց մասնուած ըլլալուն համար։ Էմին հազիւ գրել կարողալ

1. Օգտուած ենք Նրսւանդ Շահադիգի ընդարձակ կենսագրութենէն, Լուսնայ 1900 Ս. Բ. և «Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի և մասնագրութեան յարեւմուտան» գրքէն, Հ. Գ. Զարհանալեան, Վիեննայի, 1893։

2. Իւր մանկութեան տարիներուն կը կու-

տորլած՝ ինը տարեկան տարուեցու կալկաթաւ, ուր աւելի միջոց կար իր կրթութեան։ Հնդկաստան 1700էն վերջ սուրբ ու կրակէ փախչող Հայոց ապստամբարանը դարձած էր, և այդ հարուստ աշխարհին վաճառականութիւնը շուտով Հայերը ձեռք առին, իրենց նիւթականին հետ բարոյական ու մասնական զարգացումն առաջ մղեցին։ Քիչ ժամանակի մէջ հոյակապ եկեղեցիներ, գրպրոցներ, հիւրանոց, աղքատանոց ու ճեմարան մինչեւ իսկ տալարան հաստատեցին և սկսան հայ գրքեր ու լրագիրներ տպարիւղ։ Էմին պրոնցաւ Հայոց Մարդասիրական ճեմարանը, ուր գրաբար խօսիլը ստիպողական էր։ Հինգ տարի ձեռք հոն, բաց ի մայրենի լեզուն ուսաւ նաեւ Անգղիերէն, Պարսկերէնի ու Գաղղիերէնի ալ տարերբը։ Այդ տեղ. կրպտամէ Էմին, առաջին անգամ իմացայ Լազարեան ճեմարանի գլուխեան մասին, որ իմ մտածողութեան, ցնորդներին առարկան դարձաւ, և ես չհանգրտացայ, մինչեւ որ շնտայ մի շուեսական անհետական նաւ, որ գնում էր Սաղորմ։ Ես անցայ Ասիան, Ռիփրիկէն Եւրոպան և Շուեսի ու Ֆինլանտիոյ վերայով հասայ Մոսկուա — բազմալի ճեմարանը։ Տոսն ու Հինգ տարուան էր այն ատեն, մտաւ առանց ոռուսերէն գիտնալու, հոն շորոյ յաջող տարիներու մէջ, իր անխոնջ աշխատութեամբ և արտաքոյ կարգի ընդունակութեամբ հաւաքեց լեզուաց ու գիտութեանց մեծ պաշար մը։ 1834ին անցաւ Մոսկուայի կայսերական համալսարանը, պարսպեցաւ փիլիսոփայական բաժնի բանասիրական մասին։ Հոս աւելցուց Էմին յոյն և լատին լեզուաց և գրականութեան հմտութիւնը, գիտական ուսուցիչներուն ձեռքի տակ կազմուեցաւ վերջապէս այն միտքը, որ հայ — բանասիրական ճիւղը պիտի դարպաւրէր։

չուէր իւր հօր Յովսէփի անուամբ Յովսէփեան, իսկ Էմին կամ Էմինեան մականունը ընդունեցաւ ի Կալկաթա ի պատիւ իւր աղգական Էմին վաճառականի, որուն ինքնամակաբութեան ներքոյ անցուց իւր պատանեկութեան տարիները։

Յեա համալսարանի ընթացքը աւարտե-
լու անմիջապէս 1833ին Լազարեան ճեմա-
րանի մէջ հայերենի ուսուցիչ կը դրուի. Էմին
կառարեալ գրաբարեան մ'էր, մանաւանդ որ
իր տառն աշխարհաբարը գեւ այն մեծ
բայլը չէր առած, նա գրաբարը կ'ուսուցա-
նէր, հայ հեղինակները ռուսերէն թարգմա-
նել կու տար, և ռուսերէնէ ալ հայերէն,
նոյն նպատակով գրեց իր Ծաղկաբաղ նա-
տուածքը: Երկու տարի վերջ աւելցաւ վրան
նոյն ճեմարանին Տեսչութեան պաշտօնն ալ,
գոր բոան տարի վարեց, իսկ ուսուցչապե-
տութիւնը գրեթէ երեսուն տարի: 1870ին
երբ Լազարեան ճեմարանը, յիս չորս տարի
փակուելուն, վերստին բացուեցաւ աւելի մեծ
ու ընդարձակ ծրագրով, վերադառնալ էր
Էմին հինգերորդ գլխաւորներն և շարունակեց
հայերենի ուսուցչապետութիւնը, անցելոյն
մէջ և աւելի եւս այս ժամանակ ցուցուց Էմին
մանկավարժական գործունէութիւնը, որ ա-
յա շատ գնահատուեցաւ. սակայն պատաս-
խանատուութեան հոգը և պաշտօնին ծան-
րութիւնը յոգնեցուցին զինքը և հրաժարելով
տեսչութենէ 1876ին միաց միայն Լազարեան
Լիկէոնի մէջ հայերէն լեզուի ու գրակա-
նութեան ուսուցչապետութեամբ, 1881ին
Տփղիս գումարուած Հնախօսական ժողովոյն
ներկայ եղաւ, յետոյ կաթուածահար ըլլա-
լով ստիպուեցաւ թողուլ գրաւոր աշխատան-
քը: Շատ փափաք կը ցուցնէր առ խորա-
սանկան ուղղած նամակացը մէջ՝ Ղրիմ
անցնիլ, հոն անցընելու համար կենացը մնա-
ցած կամ տարւոյն գեղեցիկ մասը. ինչպէս
նաեւ երբեմն ապրիլ վերնակում և պարագել
Միսիփարեան մասնակալարանում: Լազա-
րեան ճեմարանը կառարեց Մ. Էմինի 1886
ապրիլի 17ին յորելեան հանդէս մը, որ
իւր ծերութեան ամենամեծ ափսոսանքն եղաւ.
զիտանկան աշխարհը գիացաւ գնահատել
այնպիսի անձի մը անխոնջ աշխատութիւնը

որուն, հայ ազգն՝ իրեն լեզուին և գրակա-
նութեան վրայ ունեցած տեղեկութիւնը մա-
սամբ կը պարտէր. Լազարեան վարժարանը՝
որուն 44 տարի ուսուցչութեամբ նուե-
րեր էր կենանքը, և ազգը՝ որուն լեզուին,
գրականութեան և պատմութեան ուսումնա-
սիրութեան պարագած էր:

Վախճանեցաւ Էմին եօթանասուն և հինգ
տարուան, 1890 զեկտեմբեր 13ին:

Միւրաիշ Էմինի երկատիրութիւնը կարելի
է չորսի բաժնել. Ա. Հայ. ինքնագիր երկա-
սիրութիւնք. Բ. Հայ. բնագրաց հրատարա-
կութիւնք. Գ. Գաղղ. թարգմանութիւնք հայ.
մատենագրութեանց. Դ. Ռուս. թարգմա-
նութիւնք հայ. մատենագրութեանց և Ռու-
սերէն Յօդուածք: Խօսքինք առանձին իւրա-
քանչիւրին վրայ:

Ա. Էմինի ինքնագիր աշխատութեանց ժա-
մանակաւ երեցագոյնն է «Հայկական լեզուի
Քերականութիւնը»: յօրինած է Լազարեան
ճեմարանի աշակերտաց համար, 1846ին,
արդիւնք իր 12 տարուան պատախօսութեանց.
զարմանք չէ որ գրաբար լեզուով գրած է
քերականութիւնը՝ երբ մասեմք իրեն գրա-
բարը աւանդելու եղանակը և մեծ սէրը հին
լեզուն կանգնելու. ընդհանրապէս հետեւած
է ուխտին միարեան Հ. Աւետիքեանին, ինչպէս
երբեմն իր հայերենի ուսուցիչը Միքայէլ Սալ-
լանթեան: Քերականութեան առաջին մասը՝
Ստուգարանութիւնը, աշխարհաբար բացա-
սրուած է:

Հայերէն լեզուի ուսումն աւելի զարգա-
ցնելու համար 1849ին Փրաքսի ծաղկաբաղ
հաստատօրը հաւաքեց նախնեաց մատենա-
գրութիւններէն, պատառօրելով լեզուաց դե-
րութեան և ընտրութեան կարգաւ. նպատակն
ըլլալով ուս. թարգմանութեան վարժեցնել,
աւելցուցած է հայ-ռուս. բառարան մ'ալ և
կարեւոր ծանօթութիւններ:

Վէպք հնկն ինչպատմանի գրութիւնը Էմինի

1. Չմտնանք յիշել որ այլ և ալ առիթ
Ռուսերէնէ ի Հայ. ըլլած է Թարգմանութիւն,
ներ. ինչպէս Պաշկինի գործերէն Թարգմանած
է ի Հայ գրաբար. Պարսեալ Վիլմենի, Միջին

գրաւ գրականութեան պատմութիւնը Գաղ-
ղերէնէ ի Ռուս Թարգմանած է, որ հրատա-
րակուած ալ է. և քննադատուած Տեղեկոյ
ամսագրէն:

գրուել գործոցն է . ուսումնական աշխարհի մէջ մեծ շահեղ հանեց 1850ին հրատարակուած գրաբար լեզուով այս փորձիկ տետրը : Խորենացւոյն Վեպ, Երզ վիստահեաց, քուէ, ինաց, առասպել և այլն բառերը, բանաստեղծական երգոց կամ պատմութեանց հասակատարը կը նշանակեն . որ ըստ յունաց եպոս և ըստ եւրոպացւոց Երրորդ Կ'անուանի : Լամին այս կարծիքը հետզհետէ աւելի կը հաստատուէ : և առաջին հնարողն ըլլալուն համար պարծանք մը կը զգայ :

Բ. Անցնելով Լամինի երկրորդ գործօնեութեան, այսինքն Հայ . բնագրաց հրատարակութեանց, աւելի փայլուն պիտի գտնենք : տեսնելով այդ հրատարակութեանց վրայ ունեցած խնամքը, յառաջարանով և ծանօթութիւններով զանոնք լուսարանելը . այդ սպազորութիւնք առ հասարակ հայ պատմութեան կը վերաբերին, և ոմանք առաջին անգամ ըլլա տեսնելով ազգային պատմութեան թերի կողմերը կը լեցնեն . ասոնց մէջ արժանի է ուշադրութեան Դաբար Փարսկեցոյ բողոքը 1853ին տպուած առաջին անգամ, ընդարձակ յառաջարանով և կարեւոր ծանօթութիւններով : Այս հրատարակութեան վրայ կատարած է Մ. Նալբանդանց' Դաբարու թղթին աշխարհարար թարգմանութիւնը և տեղ տեղ կ'ուզղէ Լամինի ընթերցումները և ծանօթութիւնները :

Միւս հրատարակութիւնք են Յովհան Կուրդկիոսի պատմութիւնը Հայոց, յառաջարանով 1853 . — Մովսէս Կարապետաւոյն, պատմութիւնը Աղաւակից 1860 . — Միսիրաբ Ալրիփանեցի, Պատմութիւնը Հայոց, առանց յառաջարանի 1860 . — Ստեփանոս Օրպէլեան, Պատմութիւնը Սիւնեաց, միայն յիշատա-

կութիւն սպազորութեան օրինակաց 1861 . — Վարդան պատմիչ, Նախկին սպազորութիւն, երկու գրապրաց համեմատութեամբ եղած . 1861 : Այս ամէնքն ալ հրատարակուած են ի Մոսկուա, ուր Լամին մեծ ջանքով կառող եղած էր ժողովել հայերէն գրչագրեր : զորս իբրեւ հնութեան յալոցող կը սիրէր և ունէր իրեն սեփական մատենադարան, և ինքը հիմն զրա Լազարեան ձեմարանի ձեռագիրներուն հաւաքածուին : Հարկ չկայ լսել թէ Լամինի հայերէն լեզուով հրատարակութիւնքը շատ քիչ են բազմաթիւսում ունեւրնին, զորս ի կարգին պիտի տեսնենք :

Գ. Գաղղիներէն լեզուով մի միայն հրատարակութիւն կատարած է թարգմանելով Փառաստա Ռիզակուրպուցոյ պատմութիւնը՝ աշխատակցելով Լանկլուայի, որուն խնդրելով իսկ ձեռք գրակաւ . 1867, Փարիզ, Հայ պատմագրաց հասարակութեան մէջ : Լամին նպատակ ունէր Ռուսաց ծանօթացնել հայ մատենագրութեան հարստութիւնը, և չէր ուզեր շեղիլ իր ծրագրէն, մանաւանդ երբ կը տեսնէր գաղղիներէն լեզուով եղած հայ հիգիւնակաց թարգմանութիւններուն բազմութիւնը և միւս կողմանէ ուսուցիչներ փոխելու ոչ մէկուն հոգը . անցնինք ուրեմն յիշելու համառօտիւ զանոնք եւս :

Դ. Անտիաքիէի է որ Լամին ամենամեծ արդիւնք ունի հայ մատենագրութիւնը ողոս թարգմանութեամբ ծանօթացնելուն, և նոյն իսկ ուսուցիչ յօրուածներով լուսարանելուն ու բնիւնըն համար . ամենին առաջ յիշելու արժանաւոր է իրեն համառօտիւնի և բնութեանցը ապրին եղող Մ. Խորենացոյն Հայոց պատմութեան թարգմանութիւնը, հմուտ ծանօթութիւններով, որմէ վերջ իբր յաւելուած գրուած են Հայկական այլաբան-

1. « Գաղթեան երգն ի Բանասէր օրագրին » վերնադրով զննադատական յօդուածով մը : 1881ին Թիֆլիսու հինգերորդ հնագիտական ժողովոյն մէջ ուսուցիչն գրուածով մը, Թարգմանուած է հայ . Մովսէս Խորենացի և հին Հայոց վեպերը խորագրով, Գր. մտգիտութեան խալաթեանէ : Արձագանգ՝ օրագրի մէջ և ապա առանձին տետրակով ալ ի Տփլիս, 1886 : Երկրորդ Թարգմանութիւն մ'ալ խալատուր Եւգ-

հաննիսեանցէ : Թիֆլիս, 1887 : Քննադատութիւն մը Միգրոս Հայաստանի օրագրին մէջ 1871, թիւ 162 և 163 :

2. Քննադատութիւն մը գերմաներէն Göttingische gelehrte Anzeigen ի 24 յունիսի 1868, և որ թարգմանուեցաւ ի հայ Հայկական աշխարհ ամսագրի մէջ, Տփլիս, 1868 թիւ 12, և ի Տիւրքիէ՝ Journal des Savants ամսագրի մէջ, Կոնստանդնուպոլիս, 1868 թիւ 12 :

հիւճ վրայ վեց գլխով առանձին տնտեսութիւն մը
և ուրիշ հաստութիւններ. Ա. տպ. 1858ին, Բ.
տպ. 1893ին իր մահուանէն վերջ Գր. Խա-
լաթեանցիք ձեռքով. երկու տպագրութեանց
մէջ կան ինչ ինչ զանազանութիւնք, սորա-
գրութիւնք: Նոյնպիսի հրատարակութիւնք
են Վարդանայ մեծին ընդհանուր պատմու-
րիւնը, 1861ին, ներածութեամբ և ընդար-
ձակ յաւելուածով մը ուրիշ հայ պատմագիր-
ներու, և Ստեփանոս Տարսկեցւոյ՝ Ասողիկ (Եր-
զիշ, երաժիշտ) կողմէն, 1864ին, հմաա-
կան ծանոթութեամբք ճոխացուցած, ասոր
ետեւ կցած է Արիւի և Սևարիք ու Ծար բա-
սերուն վրայ բնութիւններ. — Հայոց անվաւեր
գրութեանն առաջին լուրջ ուսումնասիրու-
թեան ուղղութեամբն ապաւելը Էմինի կը
պատկանի, որոց հաւաքման և հրատարակու-
թեան համար Մոսկուայի Հնագիտական բն-
կերութեան ներկայացուց 1880ին ցուցակ մը
որ 106 անվաւերներ կը պարունակէր, հանե-
լով Էմինի մը 1863ին հրատարակած ձե-
ռագրաց ցուցակէն. որոցմէ արդէն հետեւալքը
տպած էր. 1. Պատմութիւն փոխման Ստոնա-
ծածիկ, Յովհաննէս աւետարանչէ գրութեւ,
հնաաբբական է կէս մը հայկական ան-
վաւերաց վերաբերելով, կը պատմէ Հոգեաց
վաւերի շինութեան հանգամանքները, Էմին
ստուգել խորենացոյն կու տայ, տպ. 1874:
2. Հանգիստ Յովնանու Աւետարանչի, որու
հայ բնագիրն Աստուածաշնչի յաւելուածնե-
րու մէջ տպուած է. տպ. 1876: 3. Վարք
սրբոյն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի, զորս
զրոց գրուէն վերջ Թարգմանուած կը հա-
մարի, Գ. զարուն, տպ. 1877: 4. Պատ-
մութիւն Յովնակայ և Աստեղի, Թարգմա-
նուած Լազարեան ճեմարանի ձեռագրի մը
վրայէն և հրատարակուած մահուանէն վերջ
ուրիշ երկու անվաւեր գրութեանց հետ, Տեւրի
Աստուածածնի և Զովորիմի պատմութիւն:
Բաց ստոյգմէ, անվաւեր ու նոր գտնուած

հայերէն գրութեւք, « Իբրու նման թղթոյն՝
զոր առ ծերակոյսն Հովմայ գրեց Պորթոս
Լենտուլոս վանն Գրիստոսի », 1880ին. և
Վարք սրբոյն Ռոմանոսի և Դաւթի 1877ին.
վերջագէս իր աւանդած կտակովն է, որ հետ-
զհետէ տպարանէն լոյս տեսան էին և Նոր
կտակարանի հայ անվաւեր գրութեանց Ա և Բ
հատորք և Գը պատրաստուած է:

Շարահանաց Բարգմանոսիւնը հմուտ և
ճարտար գրչի գործ էր, ինը—տասը դարե-
րու սեղմ՝ բանաստեղծական լեզուն, որուն
մէջ ուրք և չափ ստէպ կը տեսնուին, օտար
լեզուի մը փոխիլ անոնց իմաստն ու կորովը
ոտանց կորսնցնելու, բաց ի հմտութենէ մեծ
աշխատութեան ալ կարող էր. այսպիսի գոր-
ծի մը ահա ձեռնարկեց Էմին և լոյս հանեց
1879ին: Երկու ուրիշ Թարգմանութիւններ ալ
ոչ նուազ գծուարութիւններ հանած պիտի
ըլլան Էմինի. Ներսիսի Լամբրոնցոյն Ատե-
նարանոսիւնը իր կրակոտ լեզուին համար,
և Կարսի ու Անուշ արքանագրութիւնք իրենց
շատ անգամ թերի ըլլալովը կամ գործա-
ծուած գաւառական բաներուն պատճառաւ.
առաջինը հրատարակեց 1864ին, երկրորդը՝
1881ին: Սերբիստեոսի ձեռք մը որ վերնեւ-
կեան հրատարակութեան մէջ կը պակսէր,
և զոր նոյն առնները (1827) գաւած էր
Մսեր մագիստրոս և տպած 1853ին, Թարգ-
մանեց Էմին ի ուս 1878ին: Նոյնպէս Ա-
րիստիդեսայ չառագովոսիւնը վերնեւկեան
տպագրութեան վրայէն 1879ին: Վերջին
հրատարակութեանս մասին ուսումնական
վէճ մ'ունեցաւ Ռերնանի հետ, հակառակ
անոր տարակուսանաց հաստատելով Արիս-
տիդեսայ Չատագովութեան վաւերականու-
թիւնը: Աւելի տաք և ցաւալի վիճաբանու-
թիւն մը վստահեց Վիշապաքաց յօդուածին
վրայ Քերովը Պատկանեանի հետ 1873ին,
վերջինս կը պնդէր թէ վաճաղն ոչ թէ Հնգկաց
վէտայի ինկրա—վրիթարաններ է, այլ Ահա-

1. Եւսարիտ Բրիւտոս Թարգմանեց զաղդիե-
րէն Արեւիկեան Հանգիսի մէջ 1865ին: Իսկ Գր.
Խալաթեան կրկին զայն տպեց յետ մահուան
Էմինի:

2. Պրսէ գիտական տնտեսութիւն մ'ըւտ հայ

տպագրին և անոր Թարգմանութեան վրայ Պե-
տրպուրի գիտութեանց կայսերական Աւագե-
միս Յիւստակարանաց մէջ (է. չար, հաս. Գ.
Թիւ 9, 1862):

տալի վերհարգանան: Գիցարաւորութեան կը վերաբերին դարձեալ Ալա Գիդեյի 1858ին և Հետագոտարիւնք Հայոց ներստուստան կրօնից վրայ գրովմանքը, 1864ին, վերջինս լոյս պիտի տեսնէր երկրորդ անգամ մ'ալ յաւելուածներով, « Հայոց հիթանոսութիւնը » վերնագրով, թարգմանուած է հայերէն՝ Տըսթատալերի գաղղիերէն թարգմանութեան վրայէն: Իսկ Լաւիւլա թնապատութիւն մ'ըբա Nord լրագրի մէջ:

Հրեից և Մարաց ցարդակներէն առտմարիւն ի հիմն Հայաստան, 1879ին և 1881ին Հնազդատական ընկերութեան նիստերուն մէջ կարգացուած, բաց ասուցմէ ի մին պիտու՞ ունէր Հայաստանի մէջ հաստատուած օտար գաղղիականութիւններու վրայ ալս տեսակ ընթերցումներ ընել: Մարաց գաղղիականութեան վրայ խօսած ատեն կը յիշէ զԱժգահակ և զՏիգրան: Նոյն ժողովոց մէջ կարգացած է Արմաւիրի վրայ տեղադրական համաոստ յօդուած մը, և ալս տեսակ նիւթոց վրայ ճառելով ուս գիտականաց ուշադրութիւնը կ'ուզէր հրաւիրել Հայաստանի մէջ նորոտար պեղումներ ընելու: Հայոց ընդհանուր պատմութեան ընկանական ուսումնասիրութեան համար կարեւոր կը դատէր առ ժամս առանձին մենագրութիւններով աստղձ պատրաստել ազգային, և սկսաւ Հայկազունց յրահեն, որուն պիտի հետեւէին ուրիշներ, երկրորդ նմոյշ մ'է Հայկազունց հարստութեան ցոյցակը: Փորրիկ յօդուածով մը կ'ապացուցանէ Լամին պատմական փաստերով թէ կարսի հիմն կենդեցիկն կը պատկանի Հայոց և ոչ Յունաց: 1879ին տպուած, իբր պատասխան, ի Մոսկուա լրագրի մէջ: Վերջապէս յիշենք Հնազդատական ընկերութեան ժողովոյն մէջ 1880ին իր մէկ կարգացած ճառն ալ Յովհաննէս կայսեր և իրեն Չճիկի մականունան վրայ, զոր կ'ուզէ մեկնել:

Մասնակցած է Լամին կրօնական խնդրոց ալ Գ. Ալապեանի « Վարդապետարանի » ատթիւ և իր Հետագոտարիւնք ի վերայ պատմութեան արեւելեան կենդեցոյ հայաստանէն ալ գրուածովը 1864ին:

Ինչպէս ցանկէս կը տեսնուի, ուսներէն

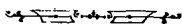
թարգմանութիւնք եղած են Լամին ամենամեծ գրագանքը և յաջողեցաւ Ռուսաց մէջ հայկական յիշատակարանաց ուսումնական հետագոտութիւնքն արթնցնելու, զուցէ ուստեւ ընել ընգուն մայրնի ընգուն ալ լաւ գիտեր, որով կրցաւ ընտիր թարգմանութիւն մ'ընել հիացման արժանի մի նախնեաց հոգեւոր և ցնխարհական մատենագրութեանց:

Մեր կենսագրականովը, Լամին ընթերցողին կը ներկայանայ գրական մեծ գործիչ մը. առանց վարանելու զիրքը ոչ միայն Ռուսահայ այլ ամբողջ հայ գրականութեան ազգու և տաղանդաւոր ուսմիրայիներն մին կրնանք համարել: Մանկական հասակէն սիրեալ համակ եռանդով տուաւ ինքզինքը գիտութեանց, յամառ ու սովորէ ջանասիրութեամբ տարական ուսումներէն արշաւեց զէս ի բարձր ու գառական: Յառաջադէմ ուսանող մը և հեղինակաւոր ուսուցիչ մը եղաւ. և հայ մամուլին մէջ ազգային ընտանական մասնաճիւղին վիթխարի մղում մը տուաւ: Աշխարհի ալեծօրի կեանքին մէջ նա կրցաւ կղզիացեալ արեղային մը մեղուաշն ընթերցման պարտալը հայ մասնաշնայութեան անմշակ գիտութեան բանասիրական ուսումնասիրութեանց. իբրեւ սովական ինքնուրոյն անձ մը, իր բեղնաւոր պրշով, առանց կտնիւր նախնեաց նշանաւոր աննշան երկերն կատարեալ յաջողութեամբ ծանօթացրնելով իր ազգին ու օտարին՝ գրական յառաջադիմութեան մեծ յաղթանակ մը ցոյց տուաւ: « Հիւստոսիայ » ի հեղինակը, Գ. Պատկանեան, Կ. Վ. Շահնապարեան և ներկայ ուսահայ երկու բանասէրներն Պ. Գ. Խալաթեանց և Պ. Լ. Մօսեանց ծառայեցին համանման նպատակին և իրաւամբ գնահատելի եղան:

Ոչնչալ ուսահայ բանասէրներու գրուածելի նպատակն ելած է ազգիս վաղեմի քաղաքական ու գրական պատմութիւնը ցոյց տալ ուստին, որով իրենց ամենէն ընտիր ուսումնասիրութեան մեծ մասը ուստեքն բարբառով գրած են, և ազգիս մեծամասնութիւնը այլ ընգուն ծանօթութիւն չունենալով, վայելած չէ անոնց մտաւոր գեղեցիկ արտագրութեանց օգուտն: Ռուսահայ մա-

մուշները ներկայ ուսումնասիր գաստկարդին լաւ ծառայութիւն մը շնորհած կ'ըլլան, եթէ յիշեալ բանասիրաց ամենէն կարեւոր պատժանակն և ընծական երկերը հայերէն թարգմանեն: Անտարակոյտ «Մուրճ» ը նկատողութեան կ'առնու մեր այս փափաքը և իր ստուար կազմին մէջ անկիւն մը կը շնորհէ այդ կարեւոր գործին:

Հ. Ք. ՅՐԱՔԵԱՆ

ԿԱՐԿՏԱՐԳԵԼ ԹՆԴԱՆՍԹՔ

ԲԱՐԽԱՆԱՆ գոմէսներու տակ՝ կարկուտոր ահաւոր հորեւած տէ՛: Ամէն տարի հոս կամ հոն երրորդներու քրտանց արդիւնք և կենաց կարեւոր աքմաքը, խաղաղը, բանջարեղէններէ՛, ը՛: Կիթորիկներու և մորիկներու մնունք կարկուտին՝ զոհ կ'ըլլայ: Ամէն տարի Գաղղիայ մէջ 80 միլիոնի և իտալիայ մէջ 400 միլիոն ֆրանքի մնաց կը գործէ: Փստիք քանիք մնանք: Ներկայ դանդաւած ենք խեղճ գիւղացւոց լացուկոտին, հառաւանդ, աղօթքին և վշտառկութեան՝ երբ անողորմելի կարկուտը՝ կայծակնաբար կը տեղադրէ՛ անպաշտպան և աւանդեալ դաշտաց վերայ, հետք բերելով, աղքատութիւն, սով և նայն իսկ մահ:

Երկրագործ ժողովուրդը՝ այսպիսի նախերհոր գործող թշնամոյ զէմի ընկանաւոր ի վաղուց ջանացած են ախոյաններ կանգնել՝ կարկուտներ մորիկները հալածելու: Սոկայն մինչեւ վերջերս գործադուռած միջոցը՝ զրեթէ բնա գիտական կամ գիտաւարտ երեսօթ լուսնեալէ զատ՝ նախապաշարեալ փորներ համարուած են:

Այսպէս, Թրակացիք և Գաւլաք (Gaulois) մորկի միջոց երկնից զէմի նետեր կ'արձակէին՝ կը սպառնային զդին որ հաւասարակշռութիւնը անխախտ պահէ և իսկ ութերորդ դարու առաջները, մշակները, դաշակներու մէջ բարձր ձողեր կը տնկէին որունք կարկուտը դիմադրելու համար իրենց ծայրը կը կրէին մագական տառերով գրուած մագաղաթի մը: 789թ. Մեծն Կարլոս այս նախապաշարեալ սովորութիւնն հրովարտելով մը արգելեց:

Յետոյ զանգակատանց զանգիւնով, բամբիւնով և հրացանով կամ կրակով՝ կ'ուզէին կարկուտի արգելք դնել: Աստուծով, ԹՃ զարուն մէջ, մշակները քիւ մը յալողութիւն կը գրաւէին, այնպէս որ 1530ին Իտալիոյ Վիեննացի աւաւտին մէջ այս սովորութիւնն բաւական ընդհանրացած էր:

ԹՃ զարուն վերջերը Պաւլերայի մէջ մարտը կ'աւանտան մը երկիրը կարկուտն ապական

նեցաւ, միայն ազատ մնացին այն հառաբարկութիւնք՝ (commune) որունք մորկի կարապետը՝ որսածան առաջին ձայնին, փոքր թնդաւորութիւնով, սանդաձեւ ուղղակեցով (mortier) կամ հրացաններով պատասխանեցին:

Փարիսէր՝ զարկը տալով դիտաւած էր որ՝ մեծամեծ պատերազմներու ատեն՝ երբ վառորը իւր մահափորի պաշտօնը կը կատարէր, ամպերն ալ կը լուծէր և անկրեւ կը պատահաւոր: Տեղադրիչ և տ'Արմալէրի Համայնագործարանի մէջ՝ փոքուր սպանոր կը զովարանէ և կ'առաջարկէ կարկուտի զէմ թնդանթ գործածելու ձեռնարկը:

Ինչ որ ալ ըլլայ, չի գիտցուիր թէ ինչ պատահաւ այս սեղով կարկուտներ ամպերու զէմ պատերազմելու զաղափարը կորսուածութեամբ կըրպով գործարուած չէ, և կ'ամաց կ'ամաց աւանտեղ զարդած է այն ձեռնարկը:

1896ին Պ. Սթիգեր (Stieger) Աւստրիացին հին սովորութեան ձեռք զարնելու զաղափարը յայտնաւ և մասնաւոր թնդանթներ շինելու կարկուտներ ամպերը հայածնու համար. վառն զի 25 տարիէ ի վեր Սթիգեր (Stieger) այդիւնը կ'արկուտն կը փնտնային:

Գեղ կ'ամպեր արձակած՝ տնտեսը հրաւորէ ճայթմամբ և բամբիւնով՝ շատ քահացուցի արդիւնքներ ստացան: Այն յայտնի կը տեսնէր՝ որ իւր թնդանթներով պաշտպանեալ շրջակայ այգեատանքը ունիւտ կը մնային և կիթորիկն ու թույն ամպերը իւր կարուածն իրեն հալածուելով՝ անոնք իրենց կատաղութիւնը ուրիշ տեղեր կը թափէին:

Իտալիայ մէջ այ նմանորինով թնդանթներ, ըսով եղած փորները՝ ըստ բաւական յաջող արդիւնք տալով բերին, թէպէս ե՛՛ մ'ամեն տեղ: Այս փորներու յաջող ելքը՝ նախ և առաջ գիտնական դատակարգին անհաւատարմ կը թուէր, բայց եղած յալողութիւնները սկիւ յայտնի տեսնելով քաղերեսեցան՝ ըրլմտութեամբ քննադատել, եղած փորները նկատուողութեան առնել և նոր երեսօթի պատահաւներ խաղաղելու. որով զանազան մեկնութիւններ սկսան տալ:

Ըստ մամը՝ թնդանթաց ճայթմամբ տառով եկած որոտացող թրթմունք պէտք են ամպերու վրայ աղդեցութիւն մ'ուենալ, բայց այս մեկնութիւնն հաւանական չէ, վառն զի որոտածն առաջ եկած թրթմունքը՝ որ նոյն իսկ պալատներ, բնակներ կը դրդեն բնաւ աւերիչ կարկուտին՝ կատաղութեամբ զահալութիւնն արգելք չեն ըլլար:

Ուրիշ գիտնականաց կարծեաց համեմատ կարկուտարգիլ թնդանթներու արդեանց պատահաւոր, հրաւորածն ատեն թնդանթներ եղած մասնակն է՝ (tore) որ որդնիւթաց և պայտաւոր շարժում մը կը ստանայ և զէպ մ'ամպեր կը ձկտի: Այս ճայթմամբ տառով եկած թրթմունքն անհալի՝ ճշմարիտ. ուսմիւր մը նման աղդեցութիւն կ'ուենայ ամպերու վրայ. վառն զի ամպերու խառնուած մէջ խառնակութիւն կը պատահաւոր, անոնց մէջ խառնուած կամ ուրիշ փո